दोषः तत्र। पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् जगुडादिना हीनसत्त्वस्य सत्त्वसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमःप्रावेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु। अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु। ● । सामान्यं लक्षणमाह।

"संज्ञावहासु नाडीषु पिहितासु निजादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयपोहतः॥
सुखदुःखयपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः सद्विधा सा प्रकीर्तिता॥"

तमोगुणः अज्ञानहेतुः। अभ्युपैति आगच्छति। सुखदुःखयपोहतः सुखदुःखज्ञानाज्ञानकरम्। नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः। मूर्च्छायां मूर्च्छायोऽपि पर्यायः। यत उक्तम्।

"संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा।
कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु कृतोपमः॥"
इति॥

यद्यपि मूर्च्छा विष्टब्धेति।

"वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च।
यद्यप्येतासु पित्तस्य प्रसृतेनावतिष्ठते॥"
यत उक्तम्। मूर्च्छा पित्ततमःप्रावेति। ● । पूर्वरूपमाह।

"कृतीर्षा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञाहीनत्वमेव च।
वर्णानां पूर्वरूपाणि यथास्वं तां विभावयेत्॥"

तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह।

"नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च।
वार्ते ज्ञानावरणा छाया मूर्च्छायां वातसम्भवे॥"

नीलं नीलवर्णम्। कृष्णं कृष्णाभम्। अरुणं अरुणरागम्। तमः प्रविशति मूर्च्छेति। ज्ञानावरणा छाया मानस्य। ● । पैत्तिकमाह।

"रक्तं हरितवर्णं वा पीतं पीतमथापि वा।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते॥
तृषिपाश्च सन्तापो रक्तपीताक्षिकेक्षणः।
सन्निपातवर्णाः पीताभो मूर्च्छायां पित्तसम्भवे॥"

श्लैष्मिकमाह।

"मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनैस्तमः।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते॥
गुरुभिः प्राकृतैरङ्गैर्वेपथुर्वार्द्रवर्मता।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छायां कफसम्भवे॥"

मेघसङ्काशं शुक्लमेघसङ्काशमित्यर्थः। यत आह सुश्रुतः।

"कृष्णेन पश्येद्यदि श्वेताभप्रतिमानि तु।"

घनैर्निबिडैस्तमोभिः। गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः। सुश्रुतेन मूर्च्छायः षड्विध उक्तः। ● । चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह।

"सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः।
स जन्तुं पातयत्याशु विना चैभूतचेष्टितैः॥"

अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते। तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह। स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना चैभूतचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविप्लवादिभिः विना पातयति। ● । रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह।

"पृथिव्यम्बुतमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति सुखिनो मानवाः॥"

तमोरूपं तमोबहुलम्। मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्त्विका राजसाश्च। अत्रैके वदन्ति नैवा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तथापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्। अत आह।

"प्रबलभाव इत्येके यद्दृष्टापि विमुह्यति।"

अत्राह भोजः।

"दर्शनादहनस्याग्नेर्न्यायेनैव प्रमुह्यति॥"

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह।

"लक्ष्याङ्गदृष्टिस्तब्धा गूढोच्छ्वासस्तु मूर्च्छितः॥"

मद्यजविषयोर्निदानमाह।

"गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ॥"

ये गुणा बहुरूपासु विशदत्वव्यवायित्वोष्णाविकाशिरूक्षोष्णादिर्द्रवत्वादयः। तेनादौ द्रव्ये यस्याः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः। तथापि भेदः। त एव मद्ये उष्णत्वे विषे तु सूक्ष्मतरा इति। ● । मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह।

"मद्येन प्रजपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत्॥"

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानवत्तं मानसं यस्य सः। जरां जीर्णताम्। तत् मद्यम्। ● । विषजाया लक्षणमाह।

"वेपथुस्त्रस्तनेत्राः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम्॥"

विषस्य सूचकलक्षणानि चौरादिभिरुक्तानि यथा स्वं स्वं लक्षणमुक्तं सौश्रुते लक्षणानि तत्रैव मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम्। यद्यु संज्ञानाशेन बाधमेवाग्रे मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह।

"मूर्च्छा पित्ततमःप्रायाः रजःपित्तानिलाद्भ्रमः।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा॥"

रजःपित्तानिलाद्भ्रम इति भ्रम बहुवचनः। केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात्। भ्रमश्चक्राकृष्टस्येव भ्रमस्तुभ्रमं सदेहस्य भ्रमत इव भ्रमं वा। ● । तन्द्राया लक्षणमाह।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्॥"

इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद् विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम्। इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि। निद्रार्तस्य प्रबुद्धस्य क्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः। ● । क्लमस्य लक्षणमाह।

"योऽनायासः श्रमो देहे प्रदृष्टः श्वासवर्जितः।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः॥"

इन्द्रियार्थप्रबाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रबाधकः आवरणेन। ● । निद्रालक्षणमाह।

"यदा तु मनसि ग्लाने कर्मात्मानः क्लमान्विताः।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः॥"

ग्लाने ग्लाने श्रान्त इति यावत्। कर्मात्मानः कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः श्रान्ताः। ● । संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह।

"वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः।
संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः॥
स वा संन्यासवंसन्नः काष्ठीभूतो न्यतोपमः।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सद्यः सद्यः क्रियाम्॥"

आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति। प्राणायतनं हृदयम्। संन्यस्तः मूर्च्छितः। काष्ठीभूतः क्रियारहितः। अतएव न्यतोपम इति। सद्यः सद्यः क्रियां स्वीयवचनजनावपीडनकपिकच्छुपर्यवदृष्टिकारिदंशनादिरूपाम्। ● । संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह।

"दोषैर्मदमूर्च्छाया गतवेगैर्हि देहिनः।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना॥"

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रहर्षः। मूर्च्छायाः मूर्च्छाः। ● । अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा।

"शैलावगाढा मलयः सहाराः
शीताः प्रदेहा बलवान्निलाश्च।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि॥"

मलयश्चन्दनाद्रिः। हाराः मुक्तादिहाराः। शीताः प्रदेहाः कर्पूरचन्दनादयः। शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि। गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति। सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि। अस्यायमभिप्रायः। शैलादीनां मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजासु मूर्च्छासु न निवारितानि। तथापि पित्तस्य प्राधान्यात्।

"सिद्धानि वर्णे मधुरे पयांसि
सदाडिमा आम्रलवा रसाश्च।
तथा यवा शोणितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याः यवतीनसुप्ताः॥"

यवतीनः कृशः।

"शीतमम्भोऽम्बुशीरं केशरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छा भयेद्गीघ्रा ज्वरा वा मधुसंयुता॥
शीतेन तोयेन भृशं भयार्तं
ज्वराच्च यस्यां मधुनावसिञ्चात्।"